

Nachtegall mellem filantropisme og nationalbevidsthed

Gymnastikkens rolle i dannelsen af den danske identitet i begyndelsen af det 19. århundrede

Aage Hoffmann

Fortid og Nutid juni 1993, s. 134–153.

Brydningen i årtierne efter 1800 mellem oplysningstidens kosmopolitiske, filantropiske idealer og den gryende nationalbevidsthed afspejlede sig også i den tidligste, danske gymnastikundervisning. Revolutions- og Napoleonskrigene gav militære hensyn stor vægt ved udformningen af gymnastikundervisningen i de danske almueskoler. Sigtet var dog videre: At anvende gymnastikken som et af midlerne til at opelske en nationalfølelse hos bønderkarlene. Bønderne overførte imidlertid deres uvilje mod militærtjenesten også til gymnastikken. Gymnastikundervisningens gennemslagskraft forblev derfor ringe i det 19. århundredes første halvdel. Aage Hoffmann skildrer disse brydninger med fokus på periodens førende skikkelse inden for dansk gymnastikundervisning, Frantz Nachtegall.

Aage Hoffmann, f. 1945, er uddannet folkeskolelærer. Han har siden 1976 virket som lærer ved Lindegaardsskolen i Lyngby-Taarbæk kommune. Kandidatstuderende i historie ved Danmarks Lærerhøjskole. Privatadresse: Kollemosevej 31 A, 2840 Holte.

En humanistisk og samfundsvidenskabelig idrætsforskning

Frem til i dag har idrætsforskningen været præget af naturvidenskabelige traditioner i tilknytning til Københavns Universitets Gymnastikteoretisk Laboratorium, der blev oprettet i 1909. Baggrunden er den, at skolegymnastikken og til dels også fritidsgymnastikken fra omkring år 1900 var præget af fysiologisk-pædagogiske idealer, og det førte til en naturvidenskabelig idrætsforskning, der støttede disse idealer. Derimod blev den humanistiske og samfundsvidenskabelige forskning ikke betragtet som nødvendig. Først med den stærke tilgang til idrætten i 1960'erne og 1970'erne fremkom der en øget idrætsdebat og idrætskritik, der udviklede sig til en forskning i bl.a. idrættens historie og kulturtraditioner. Således

startede Odense Universitet for ca. 5 år siden en idræts- og kulturuddannelse. I september 1989 indgik Det humanistiske Fakultet og Det samfundsvidenskabelige Fakultet ved Københavns Universitet i et samarbejde med Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet og Danmarks Højskole for Legemsøvelser om en kandidatuddannelse i idræt. Og i september 1990 påbegyndtes en faglig pædagogisk uddannelse i idræt ved Danmarks Lærerhøjskole. Disse tiltag kunne måske være begyndelsen til en samlet indsats for at sikre kvalificering af dette vigtige område inden for idrætten.

Nærværende undersøgelse inddrager idrætten som et forskningsfelt i dansk identitetshistorie. For idrætten, som i dag er Danmarks største folkelige bevægelse, må tiltrække sig opmærksomheden i spørgsmålet om danskhedens overlevelse i et mere og mere integreret

Den tyske filantropiske pædagog og gymnastiklærer J.C.F. Gutsmuths var sandsynligvis den første, der udformede et program for gymnastik i naturen. I 1793 udgav han sit hovedværk *Gymnastik für die Jugend*, der blev tilegnet Danmarks kronprins Frederik med den motivering, at han var menneskerettighedernes forsvare fra Bælt til Senegal. Bogen kom til at udgøre en vigtig vejledning for Nachtegalls gymnastikvirksomhed. Illustration af springøvelser fra Gutsmuths' bog.

skoleloven af 1814. Og i den forbindelse skal der især fokuseres på Vivat Victorius Franciscus Nachtegall (1777–1847), der blev den centrale person i udformningen af et helt nyt system af legemsøvelser såvel i militært som i skolemæssigt regi, ligesom han stort set var med i alle gymnastiske initiativer i Danmark fra 1800 til 1840.

Nachtegall blev født i København i 1777, og i 1794 blev han den første student fra det filantropisk orienterede Schouboeske institut. Han måtte opgive et teologistudium, da faderen døde i 1796, og ernære sig som timelærer. Interessen for legemsøvelser fik han allerede i studentertiden, da han tog undervisning i de adelige eksercitier fægtning og voltigeringen, men det blev tyskeren J.C.F. Gutsmuths filantropisk orienterede bog fra 1793 *Gymnastik für die Jugend*,¹ der dannede den pædagogiske basis for hans nyoprettede gymnastiske selskab i 1798. I 1799 åbnede han et privat gymnastikinstitut, som kom til at udgøre kernen inden for gymnastikuddannelsen i Danmark. Og i 1804 blev det første skridt hen imod en forening af den filantropisk orienterede gymnastik og den nationalt orienterede militærgymnastik taget, da Nachtegall blev leder af et nyoprettet militært gymnastikinstitut, der skulle uddanne gymnastiklærere for hæren. I 1808 blev der – også med Nachtegall som leder – oprettet et civilt institut til uddannelse af gymnastiklærere til skolerne. De to institutter havde deres adresse på Nachtegalls private institut, men da det civile i praksis holdt op med at fungere i 1816 på grund af landets dårlige økonomiske situation, blev det militære institut indtil 1898 det eneste i landet, hvor der blev givet en højere uddannelse i gymnastik.

En væsentlig forudsætning for gymnastikkens gode betingelser i København var dels den støtte, Nachtegall fik af en række indflydelsesrige personer, der var stærkt optaget af de filantropiske ideer og tanker, dels det nære sam-

arbejde, han havde med Frederik 6., der fra starten af 1800-tallet opfattede gymnastikken som et værdifuldt element i den militære træning i den nationale hær. Det var sikkert en af grundene til, at kronprinsen allerede i 1804 havde udvirket, at Nachtegall blev udnævnt til professor i gymnastik, mens han i 1821 som udnævnt direktør for gymnastikken (med militær rang) skulle føre opsyn med både den civile og den militære gymnastik. Tillige fik han gennem 1830'erne indflydelse på udformningen af kvindegymnastikken.

I forsøget på at indkredse den nationale identitet i Nachtegalls skolegymnastik skal der bl.a. fokuseres på begrebet historiebevidsthed, som her skal defineres som enhver bevidsthed om samspillet mellem fortidsfortolkning, samtidsforståelse og fremtidsforventning. På den baggrund skal det belyses, hvilke former for historiebevidsthed Nachtegall ønskede at danne samt denne historiebevidstheds funktioner og samfundsmæssige betingelser. Ønskede han eksempelvis at danne traditionsbevidsthed ved at fremhæve fortidens idealer? Eller var han mere optaget af fremtidens utopiske bevidsthed? Hvorledes så han på andre nationer i forhold til Danmark? Ønskede han i den forbindelse at opdyrke venne- og fjendebilleder, nationalsymboler, loyalitetsbindinger etc.? Og ikke mindst er det vigtigt at få klarlagt, hvilken betydning han tillagde kongen i forhold til de bønder og borgere, som skulle have en national opdragelse gennem gymnastikken. I første omgang vil to dannelsesmæssige hovedstrømninger blive taget op: En national, der havde sit udgangspunkt i byernes akademiske og borgerlige kredse – og en filantropisk, der havde sin basis i den radikale fløj inden for godsejerstanden. Hertil kommer den ramme, som den aktuelle politiske og økonomiske situation satte. Og til sidst skal der forsøges at give et svar på, hvorledes bønderne reagerede på

den militære skolegymnastik, og om de samfundsmæssige betingelser i det hele taget var gunstige for dannelse af en national bevidsthed.

Skolegymnastikken – dannelse eller disciplinering

Gymnastikkens indførelse i almue- og borgerskolerne med skoleloven i 1814 må ses i sammenhæng med det kropskulturelle brud, der fandt sted omkring år 1800. Bruddet kan med Rousseaus slagord forstås som en bevægelse »tilbage til naturen« og er blevet beskrevet som den første »grønne bølge« i historien. Således har en nyere forskning i naturens social- og kulturhistorie ifølge Eichberg og Jespersen² identificeret tre »grønne bølger« på europæisk plan inden for de sidste 200 år. »Bølgerne« fandt sted omtrent inden for følgende tidsperioder: 1780–1820, 1890–1920 og 1970-?. Den første »grønne bølge« var præget af mange aktiviteter i den grønne natur: Vandreture, bjergbestigning, gymnastik på hedens grønne områder, de første badeanstalter, hedesværmeri, naturromantik samt sportens første aktiviteter. Socialtyperne var den romantiske vandrer, den ridende eller sejlene adelsmand og den filantropiske friluftsgymnast. »Bølgerne« bevægelser i Danmark stemmer i stor udstrækning overens med de fælleseuropæiske tendenser, og især påvirkningen fra og vekselvirkningen med de tyske strømninger er tydelige. Tillige skal der nævnes et tidsmæssigt sammenfald mellem den første »grønne bølge« og en række relative brud på europæisk plan inden for kultur, politik og økonomi.

I Danmark opstod der en strid mellem forskellige pædagogiske retninger for en ny disciplinering af kroppen. Resultatet blev militærgymnastikkens sejr over den filantropiske, alment opdragende gymnastik, sådan som det

kom til udtryk i arbejdet i Den store Skolekommission af 1789. Men udformningen og indførelsen af militærgymnastikken må ikke alene forstås som et paradigmeskift inden for kropskulturen. Det må også ses i en sammenhæng med de »restaurationsfaser«, som fulgte efter de »grønne bølger«. Og det betød ifølge Eichberg og Jespersen, at natur- og friluftslivet blev tilrettelagt således, at aktiviteterne kom til at foregå bag murene i gymnastiksale, sportshaller, svømmehaller etc. De to forfattere kalder fænomenet en udskiftning af naturens krumme linier med koloniseringsens rette linier (menneskeskabte, kultiverede rette linier). Sideløbende hermed fortsatte aktiviteterne i det grønne, men udviklingen foregik nu i et langsomt tempo – især i sportive former – og ofte uden større strukturelle fornyelser.

Lovgivningsmæssigt udtryktes indførelsen af skolegymnastikken i *Anordning for Almue-Skolevæsenet paa Landet i Danmark af 29. juli 1814*, hvori det indledningsvis hed, at *Børnene* (skulle) *veiledes af Skolelærerne til gymnastiske Øvelser, saasom Løbe-, Springe-, Klavre-, Svømme- og militaire Øvelser*, såfremt der var uddannede lærere.³ Idealet bag loven var, at faget skulle være alment opdragende, og det var derfor tiltænkt både drenge og piger. Men de ydre politiske og økonomiske forhold afstedkom, at målet blev udvidet til også at omfatte opdragelse til soldat. Og det var sikkert årsagen til, at faget ved lov i 1828 blev indskrænket til kun at omfatte drenge. Indholdet i gymnastikundervisningen blev præget af Gutsmuths bog *Gymnastik für die Jugend*, der i 1793 var blevet tilegnet Danmarks kronprins Frederik, og som endnu var den eneste lærebog i gymnastik.

På europæisk plan fremstod to forskellige kropskulturelle strømninger: Samtidig med den industrielle vækst brød sporten frem i England, og på kontinentet opstod gymnastiksystemer underlagt de forskellige nationers sær-

præg. Militærgymnastikken blev præget af langt flere træk af adelsstandens kropskultur end den engelske sport, hvori de bærende elementer var »hurtigere«, »højere« og »stærkere«. Først i 1880'erne brød den svenske, fysiologisk og æstetisk orienterede gymnastik og den engelske sport igennem i Danmark: Den engelske sport i den borgerlige industrikultur i byerne og den svenske gymnastik i den grundtvigske bondekultur. Indtil da udviste bønderne, som jeg senere skal komme ind på, en voldsom modstand imod militærgymnastikken.

De nationale og de filantropiske dannelsesidealer udgjorde væsentlige forudsætninger for indførelsen og udformningen af skolegymnastikken i Danmark. Men dens historiske betingelser var tillige den ramme, som en ændring i den øverste danske statsstyrelse udgjorde i perioden 1797–1808. På bekostning af ledende ministre, kollegiechefer og øverste embedsmænd omgav kronprinsen sig nu med officerer, hvis indflydelse accelererede i takt med de udenrigspolitiske begivenheder. Således blev hærens generaler ved en forordning 20. januar 1808 udskilt som et generalitet, og oprettelsen af en permanent generalstab fandt sted. Hertil kom, at Geheimestatsrådet ved kongens befaling 19. marts 1808 på det nærmeste blev suspenderet, hvilket reelt betød, at Frederik 6. etablerede en enevælde med militær indflydelse. Først 29. april 1814 blev »det militære kabinetsstyre« formelt afskaffet.⁴

De europæiske krige og revolutioner udgjorde en tredje faktor, der stillede betingelser for skolegymnastikken. Danmark var blevet inddraget i krigen mellem Frankrig og England, hvilket bl.a. kom til udtryk i Slaget på Reden i 1801, det engelske terrorbombardement af København i 1807 og det danske landeværns nederlag til den engelske hær på Sjælland samme år, som nok gjorde størst indtryk på den danske militærle-

delse.⁵ Krigsdeltagelsen samt de faldende kornpriser i Europa betød, at de gode økonomiske tider var forbi. Så der var tale om en økonomisk kolbøtte fra et blomstrende erhvervsliv til statsbanke-rot i 1813.

Mens der således ikke var råd til filantropiske eksperimenter, fik den almene krigstræning vind i sejlene som et vigtigt led i ungdommens opdragelse. Under landboreformerne blev flere og flere hvervede soldater afskediget. Og det havde gjort hæren næsten helt afhængig af udskrevne bønderkarle som mandskabsressource,⁶ hvilket var det første vigtige skridt hen imod skabelsen af en indfødt og national hær i Danmark. Erfaringer fra Napoleonskrigene havde vist, at hæren kunne bruge gymnastikken, så man kunne tilpasse sig ændringerne i den militære teknologi og strategi. »Selv den simple infanterist skulle ikke længere blot kunne fungere som »skydeautomat«, stillet op på række og under kommando for hver bevægelse; men han skulle også virke som selvstændig, indefra motiveret, og intelligent handlende kriger, der kunne tilpasse sig vekslende situationer.«⁷ På denne måde trængte 1800-tallets bevægelseskrig idrættens adelige discipliner i baggrunden og fremskyndede en indførelse af legemsøvelser i den danske hær, som herved blev hovedkraften i udførelsen af gymnastikundervisningen. Det gjaldt også gymnastik i privat regi, hvor vi finder eksempler på, at de første undervisere var fra militæret.⁸

På den baggrund må man forstå den militære opfattelse, som i 1812 blev fremført af seminarieførstander P.A. Wedel i Den store Skolekommission. Hvis man skulle uddanne gode soldater, var det bl.a. nødvendigt, *at disse Øvelser ikke blot skulde indskrænkes til Springen, Løben, Klavren, Voltigeren, Svømmen, men at disse ogsaa skulle bestaae i BajonETFægten og Huggen, da disse Øvelser bidrage særdeles til Behændighed, og Færdighed heri er meget vigtig*

*for Krigeren.*⁹ Det var i store træk dette synspunkt, der sejrede, da gymnastikken med loven af 1814 blev gjort obligatorisk. I overensstemmelse hermed blev gymnastikken også gjort obligatorisk på seminarierne ved vedtagelsen af det første almindelige seminarierglement i 1818. Heri blev der bl.a. fremført det hensigtsmæssige i *at give Landalmuesmanden den Legems Holding, Smidighed og saadanne Legemsfærdigheder, der gjøre ham skikket til, med Lyst og Duelighed og Mod at opfylde sin tilkommende Bestemmelse som Værge for Fædrenelandet.*¹⁰

De nationale og de filantropiske dannelsesidealer

»Nyt i 1814 – og betegnende for kongens interesser og for de nye vinde, der blæste – var et indgående og detaljeret tillæg om, hvorledes børnene skulle *veiledes af Skolelærerne til gymnastiske Øvelser ...*« (herunder militærøvelser).¹¹ Sådan skriver Ole Feldbæk i den nylig udkomne Dansk Identitetshistorie uden at uddybe emnet nærmere. Omtrent et hundrede år tidligere havde skolehistorikeren Joakim Larsen fremhævet, »at ved sin første Fremtræden i Danmark havde Gymnastikken aldeles intet militært, men et fuldstændig pædagogisk Præg.«¹² Spørgsmålet er da, hvorledes de nationale og de filantropiske dannelsesidealer kom til udtryk i datidens debat, og hvorledes de påvirkede Nachtgall under hans mangeårige virke med at udforme skolegymnastikken.

Omkring århundredskiftet var nye, nationale tanker i fremmarch som et alment europæisk fænomen. I Danmark identificerede unge akademikere og borgerlige sig med fødelandet og var optaget af dets sprog og historie. De reagerede imod, at magten i Danmark var forbundet med godsejere og embeds-

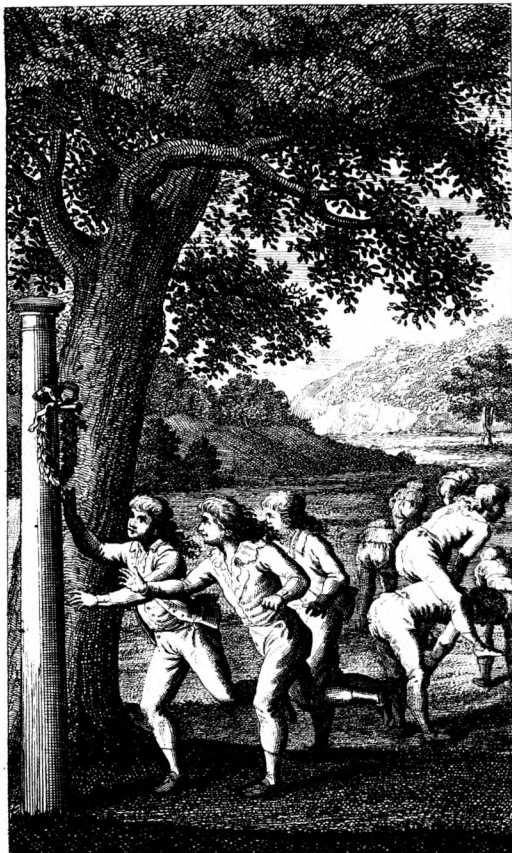
mænd, der var indvandrede eller udtrykte sig igennem et fremmed sprog. I 1776 havde de opfattet loven om indfødsretten som en national sejr, fordi den gav eneret til embeder til dem, der var født i Helstaten. De lagde formentlig mindre vægt på, at hensigten med loven var statsmagtens forsøg på at skabe harmoni mellem Helstatens danske, norske og tyske befolkningsgrupper. Og i 1789 havde de engageret sig i den såkaldte tyskerfejde (en litterær strid), den første åbne konfrontation mellem dansk og tysk. Siden skulle modsætningsforholdet til tyskere og tysk kultur blive et gennemgående træk i udviklingen af en dansk identitet.

Men i det danske landbrugssamfund udgjorde borgere og akademikere et mindretal. Spørgsmålet er derfor især, hvilke autoriteter bønderne identificerede sig med. I tiden omkring de store landboreformer kendte den danske bonde formentlig intet til de nye nationale ideer, for hans livsverden var knyttet til fæstegården, sognekirken og herregården. Det vidste de reformivrige godsejere, der ønskede at styrke bøndernes loyalitet over for enevoldskongen og hans stat. Derfor var de modstandere af den gryende nationalisme, der byggede på og forbandt begreberne »folket« og »fædrelandet«, og som de opfattede som en trussel imod deres egen magtposition. I oplysningstidens ånd udstedte de skolereglamenter, der skulle belære bønderne om de menneskelige ligheder på tværs af stats- og nationsgrænser. Det afgørende var således ikke, hvor man tilfældigvis var født. Fædrelandet var overalt, hvor man levede som en nyttig borger, og kongen og hans forfædre havde fra tidernes morgen regeret over staten og var bondens specielle beskytter. Det skal ikke betvivles, at Nachtegall må have følt sig påvirket til en stillingtagen på baggrund af debatten og af den dannelsesmæssige konfrontation, som de to store kulturstrømninger frembød.

Filantropismen, kroppen og danskheden

I det filantropiske idegrundlag udgjorde kroppen og naturen vigtige dele. Mennesket skulle »tilbage til naturen« for at kunne udtrykke det naturlige i sig selv, som det var blevet formuleret af Jean-Jacques Rousseau i romanen *Emile* fra 1762. Men den nye opfattelse af kroppen fik først betydning med de filantropiske skoler og opdragelsesanstalter, der i sidste halvdel af 1700-tallet blev oprettet i Tyskland – ofte af godsejere, der var præget af oplysningstidens idealer og tillige var modstandere af det feudale samfundssystem. Det er Joakim Larsens opfattelse, at »alle de ledende Tanker hos vore filantropiske Reformvenner – og det var dem, som havde Overtaget ved Aarhundredets Slutning – ere indførte fra Tyskland og søges gennemførte ved tyskdannede Personer og tyske Bøger.«¹³

Dette forhold illustreres tydeligt i dansk pædagogisk skolelitteratur, hvor igennem de filantropiske ideer søgtes ført ud i livet. Således skrev sognepræst J.C.F. Rist i 1794: *Jeg ønskede meget, at man vilde give Børnene i Skolen nogen Underviisning om det menneskelige Legems Beskaffenhed, om dets Deles Sted, Natur og Forbindelse, o.s.v. og især om Kiendetegnene paa sammes Sundhed og Sygdom: det vilde bidrage meget til den saa nødvendige Omsorg for deres Sundhed, og forlænge mangan god Borgers, mangan flittig Arbeiders og mangt et nyttigt Medlems Liv til Statens Gavn.*¹⁴ Og i stiftsprovst Frederik Plums bog fra 1802 *Haandbog for Lærere og Opsynsmænd ved Borger- og Almue-Skolerne*, der anbefalet af Kancelliet i 1803 fik stor betydning for den danske læreruddannelse, er der et afsnit om legemsøvelser. Med udgangspunkt i Gutsmuths bog *Gymnastik für die Jugend* skelnede han her mellem den *naturlige Gymnastik* og den *konstige Gymnastik*, herunder *Soldaterlegen*, som det nyoprettede

»Tilbage til naturen«. Filantropernes natursværmeri blev gerne krydret med mindelser om den klassiske oldtid. På dette stik fra Gutschmuths' *Gymnastik für die Jugend* er målet for de tre drenges kapløb en laurbærkrans ophængt på en søjle under et gammelt, naturligt træ.

landeværn kunne få gavn af. Det ville være en fordel med militærundervisning: *Bønderkarlene behøvede da ikke et Par Maaneder om Aaret at lade sig indprygge Vaaben-Øvelserne, og Fædrelandet vilde i sine fra Ungdommen af oplærte Soldater finde sit bedste Forsvar.*¹⁵ Det sidste eksempel viser, at når det drejede sig om militærtjeneste, var der nærmest tale om et kompromis i forhold til en egentlig militærgymnastik, der kunne opfattes som værende vendt imod andre nationaliteter eller stater.

Centralt i den pædagogiske litteratur

var det omfangsrige filantropiske talerør *Revisionsværk, det hele Skole- og Opdragelses-Væsen angaaende*, som udkom i 18 bind i perioden 1785–1791 med den tyske filantrop Johan Campe som redaktør. I det 8. bind skrev en anden fremtrædende filantrop, Peter Villaume – muligvis inspireret af Gutschmuths¹⁶ – at kroppens opdragelse var fundamentet i al opdragelse, selv om sjælen udgjorde menneskets egentlige væsen.¹⁷ Der er grund til at fremhæve Peter Villaume (1746–1825), der aktivt indgik i reformmiljøet i de afgørende år omkring år 1800, fordi han må betragtes som en nøglefigur i gymnastikkens historie som en forløber for Nachtgall (trods store pædagogiske forskelle mellem deres synspunkter), ligesom han fik stor betydning for Ludvig Reventlows virke. En bearbejdelse af hans biografi mangler imidlertid fortsat, hvilket formentlig bl.a. skyldes hans tværfaglige livsforløb med en sproglig differentiering i kilde-materialet som følge. Dels har han virket over 30 år i Danmark, hvilket er ukendt i Tyskland. Dels var han tysk skribent, men den side er ikke blevet rigtig gennemarbejdet i den danske forskning. Og endelig udtrykte han sig på fransk. Netop i hans tværfaglige eksistens ligger der et væsentligt emne, som kunne belyse de nationale ideers gennembrudsfase i årene 1770/1848.¹⁸

Ludvig Reventlow og skolegymnastikken

I Danmark havde de filantropiske dannelsesidealer deres samfundsmæssige basis i den radikale fløj inden for gods-ejerstanden – heriblandt Ludvig Reventlow (1751–1801). Han ønskede, at landboreformerne blev fulgt op af undervisningsreformer, som også omfattede legemsøvelser. Meget taler således for, at der blev indført legemsøvelser på hans arvegods Brahetrolleborg. I flere betænkninger om skolereformen anbe-

falede han legemsøvelser. Og især hans indberetninger til Den store Skolekommission om seminariernes oprettelse udtrykte en positiv holdning til gymnastikken. Hertil kom, at han som medlem af Københavns Fattigdirektion ved kgl. godkendelse af 1. juli 1799 af undervisningsplanen for Københavns Fattigskoler fik indført gymnastik i disse skoler.¹⁹ Bag Ludvig Reventlows gymnastikpædagogiske aktiviteter lå der uden tvivl sundhedspolitiske motiver bl.a. tilknyttet ideen om bondens frigørelse. Men hvorledes betragtede han som korresponderende medlem (fra 1790) af Den store Skolekommission legemsøvelser, dels i relation til begrebet »stat«, dels i relation til den spirende nationale bevidsthed? Spørgsmålet har betydning i forsøget på at få placeret Nachtegall i forhold til de dannelsesmæssige hovedstrømninger. Men det må understreges, at det er vanskeligt at give et sikkert svar, da Ludvig Reventlow ikke nærmere definerer begreberne »stat« og »nation«.

I juni 1790 havde Ludvig Reventlow i et svar til kommissionen hæftet sin opfattelse af »nationen« sammen med legemlige øvelser som et led i børnenes opdragelse, så de kunne klare hårdt fysisk arbejde (punkt 8). Sammen med en række andre opdragelsesforanstaltninger (punkt 1–10) sætter han legemsøvelser i forbindelse med *De sikreste Midler til at danne en Nations Forstand og Character (punkt a-f)*.²⁰ Mere generelt om opdragelsen skriver han, at den skulle være et vigtigt led i statens virksomhed, *da den eene danner Nationens moralske Character og giver den sin sande Styrke og hensigtsfulde Virksomhed*.²¹ Men var der ikke et modsætningsforhold imellem Ludvig Reventlows ønske om, at hensynet til statens bedste skulle udgøre rammen om reformarbejdet, og den opfattelse, at det enkelte individ (i oplysningstidens ånd) ikke måtte tilsidesættes? Dette forhold beskrev han i en redegørelse til kom-

missionen i september 1790: *Opdragelsen har to Formaal: Mennesket skal dannes ikke allene for Staten, men tillige som Menneske. Begge har deres Fordringer, der ikke maae imodsiges sig, men foreenes og modificere hinanden, saavidt mueligt*.²² Men han mente ikke, at alle mennesker kunne dannes lige. Han gik ind for et klassesdelt samfund med en standsdelt skole, hvor hver stand fik sin opdragelse. Det guddommelige forsyn havde placeret hvert enkelt menneske på dets forudbestemte plads i samfundet, og denne plads skulle man acceptere og være taknemmelig for at have fået tildelt. Han var overbevist om, at ethvert menneske ved hjælp af oplysning og uddannelse ville kunne befordre sin egen tilværelse og derved være med til at forbedre almenvellet.

Staten tildeltes altså en central placering i Ludvig Reventlows tanker om opdragelsen (herunder legemsøvelser). Men hvilket indhold skulle den nationale identitet da have? Hans gentagne understregninger af den nationale karkers dannelse måtte uden tvivl betyde, at børnene skulle indpodes de rette sæder, herunder kærlighed til konge, fædreland og øvrighed og en sikker tro på den kristne evangeliske lære. Den historiebevidsthed omkring fædrelandet (Helstaten), han ønskede dannet, vedrørte forfædrenes *skønneste Bedrifter* og en erfaring omkring nations og landets *særskilte Egenskaber og Fortrin*. Men den gryende, nationalt orienterede holdning var ham fremmed. Det fremgår af en redegørelse til kommissionen i september 1790, hvori han stiller spørgsmålet: *Om man ikke tillige burde søge at udrydde den overdrevne Patriotisme eller saakaldede Danskhed, der kaster en ufornuftig Foragt paa de Fremmede, og især paa de Tydske, der ofte udarter til den ublueste Fornærmelse? Burde man ikke forsøge at indprænte mere cosmopolitisk Sindelaug og Spirit, der stemmer overens med Kiær-*

lighed til vor Næste?²³ Disse synspunkter falder godt i tråd med det reglement, som broderen Chr. D. Reventlow udstedte for skolerne på Christianssæde i 1792 om bl.a. historieundervisningen. Formålet var her bl.a. at nedbryde børnenes fordomme over for andre nationer og indbyggere.²⁴

Den patriotisme, der skinner igennem hos Ludvig Reventlow, havde sine rødder langt tilbage i dansk historie, hvor den optrådte vendt imod Sverige og Tyskland, men især i form af glæde ved og loyalitet over for den danske stat og konge. Reventlow virkede i en statsenhed byggende på fraværet af stats- og magtpolitiske modsætninger imellem Danmark og det Tyskland, der endnu ikke var én nation. Men oplysningstidens kosmopolitisme var »også et skin, der dækkede over en begyndende besindelse på en selvstændig nationalfølelse.«²⁵ Ludvig Reventlows kosmopolitiske udtalelser var utvivlsomt en reaktion på tyskerfejden 1789–90, da der for første gang formuleredes et stærkere, sammenhængende fjendebillede af tyskerne. Han vendte sig imod skabelsen af en danskhed, som indebar udpegningen af en fjende. Det blev dog denne danskhed, som i de borgerlige kredse gik styrket ud af striden, selv om udvekslingsforholdet mellem tysk og dansk kultur næppe blev mindre de første par år.

Ludvig Reventlows syn på legemsøvelser som et led i den nationale opdragelse ligger næppe langt fra det filantropiske synspunkt fremsat af Sorø Amtsskoledirektion – bl.a. repræsenteret ved en af Nachtegalls tidligere støtter, provst P.H. Mønster samt P.C. Stehmann, amtmand i Sorø og senere statsminister – til Den store Skolekommission den 7. december 1811. Heri hed det bl.a., at gymnastikken vil have heldig Indflydelse saavel paa den physiske som moralske Opdragelse: at den, klogelig anvendt, vil især være gavnlig for den borgerlige Dannelse, ja, at den med Tii-

den, naar den efter rigtig Forberedelse kan modtage den nødvendige Udvidelse, vil kunne vorde et vigtigt Middel til Nationalforædelse. ... Det ville være meest hensigtssvarende at tænke paa den pædagogiske Gymnastik førend paa den militaire, efterdi hiin forbereder Menneskets Dannelse som Menneske.²⁶ Dog indgik et begrænset omfang af militære øvelser i direktionens forslag.

Da skoleloven blev vedtaget i 1814, var der ikke meget tilbage af oplysningstidens filantropiske idealer, som frem til århundredskiftet havde været dominerende i Den store Skolekommission. På den anden side betød den tyskkulturelle, aristokratiske regeringsmodstand imod de nationale tanker, at loven var rensset for de spor af national identitet, der havde været toneangivende i byborgerskabet. Konflikten mellem de dannelsesmæssige strømninger, der kan siges at markere hver sin tidsalder, satte sit præg på Nachtegalls gymnastikpædagogiske virksomhed. Skolelovens militærgymnastik skulle indpasses i den gymnastik, som de filantropiske pædagoger støttet af blandt andre Ludvig Reventlow havde udviklet. På den anden side måtte Nachtegall tage hensyn til tanker om gymnastikkens nationalopdragende funktion, hvori netop militærøvelser havde en fremskudt plads.

Laurits Engelstofts nationalpædagogiske rolle

Gymnastikkens nationalopdragende funktion blev indgående beskrevet af historikeren Laurits Engelstoft (1774–1851), der i starten af 1800-tallet havde et nært samarbejde med Nachtegall. I sit værk fra 1808 *Tanker om Nationalopdragelsen*²⁷ understreger Engelstoft den nationale opdragelses nødvendighed for at fremme almenånden og fædrelandskærligheden og for at styrke de følelsesmæssige bånd mellem den en-

kelte og staten. Borgeren og staten ville have lige nytte af legemsøvelser, såfremt den fysiske og den intellektuelle opdragelse kunne gå hånd i hånd. *Gymnastikken alene fremmer kun en vild og dyrisk Raahed, og tillukker Døren for den høiere Aands Cultur, hvori Menneskets sande Forædling bestaaer.... Denne Harmonie imellem Menneskets fysiske og intellectuelle Udvikling være den private og offentlige Opdragelses høieste Maal.*²⁸ Men det var den militære del af gymnastikken, Engelstoft lagde mest vægt på. For den ville – som en del af den fysiske statsborgeropdragelse – få størst indflydelse på nationens *Character og Aand*, ligesom den ville bidrage til en *Folkedannelse* og til *Borgersamfundets sikkerhed*.²⁹ På en højtidelig måde ville våbenøvelser umiddelbart lede tanken hen på, hvad enhver *Borger* skyldte fædrelandet. *Ved et universalt Baand foreene de alle Borgerklasser med hinanden indbyrdes og med deres Fyrste, som fælles Overhoved og Anfører. Misundelse og Kulde mellem de forskellige Stænder taber sig i fælles Pligterkiendelse, fælles Borgerfølelse. Nationalcharacteren faaer Anstrøg af en vis Ærlighed (loyaute) og Aabenhed (franchise), som gjør den elskværdig; antager en vis Mandighed, Selvstændighed og Heroisme, der ikke alene bidrager serdeles meget til Statens Anseelse hos Fremmede og til dens egen Sikkerhed, men er også det bedste Middel til at forebygge Nationens egen Vanslægtning og Indslumren.*³⁰

Allerede i et indbydelsesskrift, Engelstoft udsendte i 1801 i forbindelse med den offentlige eksamen på det Schouboeske Institut, finder vi stærke nationale synspunkter.³¹ Heri fremhævede han gennem sin fortolkning af fortidige fremstillinger skandinavernes overlegenhed i legemsøvelser i forhold til andre folkeslag. Han malede et dystert billede af sin samtid, men udtrykte også positive fremtidsforventninger *over de offentlige Foranstaltninger*

(som Franz Nachtegall havde meddelt ham om), *som i de senere Tider ere giorte hos os danske til den physiske Opdragelses Forbedring. De ere i Forhold til Tidens Korthed ikke faa. Det var en Nation som den danske værdigt i denne som i de øvrige Deele af Opdragelsen at blive et Mønster for sine Naboeer.*³² Han roste især Nachtegalls militærgymnastik og mente, at dennes *Institut med Rette ansees som en Planteskole, hvis Indflydelse vil strække sig til den hele Nation, og fremskynde den Forbedring i den physiske Opdragelse, ...*³³ selv om man endnu ikke var blevet tilstrækkelig opmærksom på nødvendigheden af den fysiske opdragelse uden for hovedstaden. Tillige nævnte han regeringens bestræbelser på at reformere opdragelsesvæsenet med den målsætning at skabe *et helt Folk af sunde, glade, oplyste og dydige Borgere.*³⁴

Engelstoft fremsatte tillige gennemtænkte forslag, hvori han forestillede sig legemsøvelser gjort til faste bestanddele i nationale fester, der skulle være til gavn for såvel borger som stat og for at styrke fædrelandskærligheden. Dette kærlighedsbegreb skulle – som ovenstående citater viser – knytte an til kongen som overhoved for en nation, hvori uoverensstemmelser mellem de forskellige samfundsklasser måtte bilægges for at fremme følelsen af en national samhørighed. Lægger man hertil hans målsætning om, at den offentlige opdragelse skulle gavne såvel staten som det enkelte menneske bl.a. for at fremme sundhed, glæde, oplysning og dyd, ligger disse dannelsesidealer ikke langt fra de filantropiske. Modsætningen til filantropismen ligger i Engelstofts forestillinger om et »dansk folk« og en »dansk« nation og i, at bevidstheden herom skulle dannes ved påstanden om, at Danmark på gymnastikkens område havde et særpræg og en overlegenhed i forhold til andre nationer. Disse tanker harmonerer godt med hans til tider stærke fjendtlighed over for aristokra-

tiet, der peger tilbage imod 1790'ernes holdninger. Mens yngre, samtidige historikere hentede deres forbilleder i Tyskland, var Engelstoft præget af sin ungdoms stærke påvirkning af fransk (og engelsk) historie og filosofi.³⁵ Kulturelt set markerer hans syn på legemsøvelser en orientering mod et skandinavisk følelsesfællesskab. Hans tanker om nationalopdragelse er vigtige, idet der rent faktisk blev indledt en holdningspåvirkning i skolerne til fordel for konge og fædreland.³⁶ Og med militærgymnastikkens indførelse i skolerne – hjulpet på vej af Nachteggall – udtryktes en distance til de oplysningstanker og den »tyskhed«, som blandt andre Ludvig Reventlow havde ønsket skulle udgøre fundamentet i en national identitet.

Nachteggalls militærgymnastik som et led i nationalopdragelsen

Nachteggalls nære forhold til kongen

Nachteggalls gymnastikpædagogik havde de filantropiske ideer og tanker som sit udgangspunkt. Men hvorfor støttede han da, at skolegymnastikken skulle indeholde militærovelser? Og hvor i debatten om dannelsen af en dansk identitet placerer hans gymnastik sig? Joakim Larsen fremhæver Nachteggall i forbindelse med skoleloven af 1814, hvori han fik »optaget Gymnastik som Fag i de Skoler, hvor Lærerne formaaede at undervise i det. Det naaede dog ikke megen Udbredelse, før N. 1828 fik gennemført et Paabud om dets Indførelse i alle Borger- og Almueskoler og indrettet en Normal-skole i Kjøbenhavn for Lærere ved disse Skoler.« Og »gjennem Kancelliet udvirkede han en Række Paabud angaaende Gymnastikundervisningen, saaledes 1831 om dens Indførelse ved de lærde Skoler.«³⁷

Ved udgangen af 1830 var der indført gymnastik i ca. 2000 almueskoler, selv

om det ifølge Joakim Larsen havde taget lang tid. »Der savnedes gennemgaaende ikke blot Interesse for Legemsøvelser, men tillige Forstaaelse af disses Betydning i Opdragelsen, og dette hidrørte vel for en stor Del fra, at den Forbindelse mellem Gymnastik og Militærovelser, som Kongen havde tilvejebragt, og som Nachteggall til Dels sluttede sig til, hvad enten han nu ikke klart saa Faren, eller han mente kun derved at kunne redde Gymnastikken i de trange Tider, forvirrede Folkets Begreber.«³⁸

I begyndelsen af 1800-tallet havde Nachteggall utvivlsomt været forankret i den filantropiske filosofi og gymnastik. I indbydelsesskriftet *Gymnastikkens Methodik og Historie*, som han i 1802 skrev sammen med P.H. Mønster, trækkes der i positive sproglige formuleringer en udviklingslinie fra tidligere tiders dannelsesidealer frem til det samtidige, store, filantropiske dannelsesideal, der blev skabt ved opdragelsesanstalten i Dessau. *Revisions Værket vil til alle Tider, hvor ufuldendt det end fra Kritikens Side bestandig maa ansees, blive et uforglemmeligt Mindesmærke om Philantropien, og Philantropernes ædle og hæderværdige Bestræbelser til Menneskehedens sande Vel.*³⁹

I citatet er fremtidsperspektivet det bærende element i en historiebevidsthed, der skulle tjene til dannelsen af en kosmopolitisk tankegang, som netop var en af filantropiens kendemærker. De to forfattere anså de filantropiske institutter i Danmark for vigtige, fordi de forbandt gymnastikken med den øvrige dannelse. Men også de militære akademier og institutter får en positiv omtale i indbydelsesskriftet, fordi de indførte gymnastikken *ikke blot som en Indledning til Taktiken, men endog med Hensyn paa den kraftfulde Dannelse, den færdige og lette Brug af Legemet, den Forberedelse til at kunne udholde de mødende Besværigheder og Anstrængelser, hvortil Gymnastikken er det sikreste og eeneste Middel.*⁴⁰ Nachteggalls

forankring i den filantropiske gymnastik indeholdt altså fra begyndelsen af militære dannelsesmotiver. Og måske for at »legalisere« dette synspunkt tilføjede han en sundhedsmæssig argumentation, som var et andet af filantropiens kendemærker.

Det militære islæt i Nachtegalls gymnastikpædagogik finder vi også i hans ønske om, at gymnastikken skulle styrke den militære institution. I marts 1807 stillede han – på opfordring af grev Schimmelmann, der var medlem af Den store Skolekommission – sammen med seminarieforstander Saxtorph et forslag til skolekommissionen om at indføre legemsøvelser som obligatorisk undervisningsfag på Blaagaard Seminarium. »Undervisningen skulde kun omfatte det, der senere kunde blive anvendeligt for Seminaristen i Skolerne paa Landet til at fremme Børnenes fysiske Vel og forberede dem til deres tilkommende Bestemmelse som Krigere til Lands og Vands, og som desuden under hans Ophold paa Seminariet kan anses som hensigtsmæssig Bevægelse for hans eget fysiske Velbefindende.«⁴¹ Af økonomiske grunde udsatte kommissionen sagen, men Nachtegall og Saxtorph udvidede dog de hidtidige øvelser med våbenøvelser, »og allerede 1808 kunde Nachtegall indberette til Kronprinsen, at Seminaristerne havde gjort betydelig Fremgang i Vaabenøvelser, saa at de kun manglede Færdighed i at skyde for i paakommende Tilfælde at kunne bruges til Krigstjeneste.«⁴²

Det blev dog efter kgl. befaling af 1. august 1808 det civile gymnastiske lærerinstitut til uddannelse af gymnastiklærere især for almueskolen, der skulle uddanne seminaristerne. I praksis kom gymnastikundervisningen til at foregå på det militære institut, og det var formentlig grunden til, at Nachtegall forsøgte at komme i forbindelse med seminarieforstanderne for at få styrket gymnastikundervisningen på seminarierne. Således skrev han i 1810 til seminarie-

forstander Boisen på Vesterborg, »at han ønskede, Seminariet maatte blive en *Planteskole fra hvilken Gymnastikken kan udbrede sig og bidrage til Nationens fysiske Forædling.*«⁴³ For at vinde Boisen for sagen bad han kongen om at forære seminariet gymnastiske apparater.

På baggrund af Nachtegalls (om end noget begrænsede) forfatterskab samt Joakim Larsens veldokumenterede fremstillinger er der grund til at tro, at det især var den politiske udvikling i Danmark, der fik Nachtegall til så stærkt at vægte skolegymnastikkens militære indhold. Men hans gennemførelse og bearbejdning af de filantropiske gymnastikprogrammer må også ses i sammenhæng med, at han udviklede et nært forhold til Frederik 6. Den 11. januar 1806 skrev han således til kronprinsen, hvor dårligt det kunne have gået gymnastikken, *hvis ikke De, naadigste Kronprins, som selv kender fordelene af et styrket og hærdet Legeme, med en Dem egen Varme for enhver god Sags Fremme havde værddiget den Deres naadigste Opmærksomhed og mest kraftfulde Understøttelse. ... De senere Slægter skulle velsigne Danmarks Frederik, som igenfødte Gymnastikken i Norden, og Danmark skal i dette som i mange andre udmærkede Indretningers Opkomst og Fremme foregaa Udlandet med et følgeværdigt Eksempel.*⁴⁴ Nachtegall fortsatte sin smiger over for kronprinsen i en skrivelse af 7. juni 1806, hvori han takkede denne *For den udmærkede Maade, ved hvilken Deres kgl. Højhed har tilkendegivet mig Deres naadigste Tilfredshed med det af mig paa den militære gymnastiske Skole tilendebrogede Arbejde.* Han ville fremover bestrebe sig på at udføre enhver befaling, kronprinsen ville give ham for at gøre sig værdig til også fremover at modtage *den fortrinlige Godhed, med hvilken De, naadigste Kronprins, paaskønner og belønner hver dansk Mands Stræben.*⁴⁵ Og 12. februar 1814 skrev Nachtegall til

Udviklingen fra Gutsmuths' filantropiske til Nachtegalls militært orienterede gymnastik bliver sat i relief af stilen i plancherne til deres bøger. Her ses illustrationen af svømning i Gutsmuths' *Gymnastik für die Jugend*....

kongen: *De genfødte, allernaadigste Konge, Gymnastikken i Norden, og ved Deres Bud blev det min saa kære og skønne Lod at vorde et Middel til at udbrede fysisk Lyksalighed og Velbefindende blandt saa stor en Del af mine Landsmænd.*⁴⁶

Loyalitetsbindingen over for Frederik 6. fremgår tydeligt af Nachtegalls breve. Der var formentlig tale om et forhold, der lignede det, som herskede mellem kongen og hans adjudanter: Et nærmest patriarkalsk, gensidigt hengivenhedsforhold – et hjerteligt, snævert officerskammeratskab.⁴⁷ Der er ingen tvivl om, at det nære forhold mellem Nachtegall og Frederik 6. var med til at

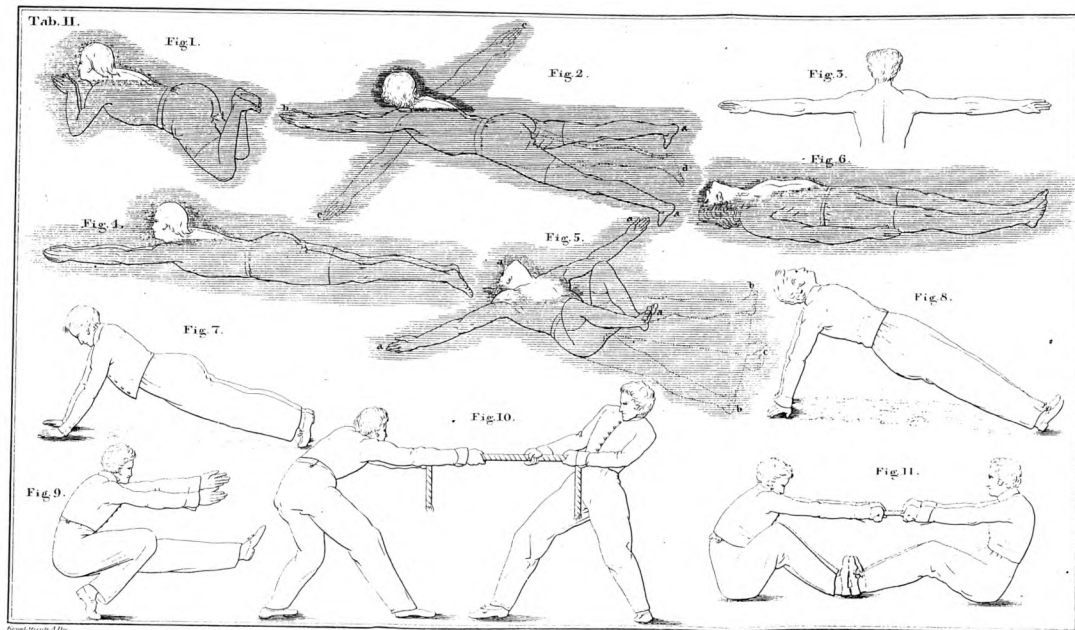
fremme skolegymnastikken. Men forudsætningen var en militær orientering, som Nachtegall måtte følge.

Den økonomiske afmatning efter englænderkrigene var en væsentlig grund til, at skolegymnastikken først blev gjort pligtig (for drenge) i alle skoler ved kancelliplakat af 25. juni 1828. I den forbindelse fik Nachtegall godkendt en lærebog i gymnastik for almue- og borgerskolerne, ligesom han i 1834 udgav en gymnastikbog for de lærde skoler.⁴⁸ Men almuens interesse for gymnastik forblev lav på grund af dens militære præg, som netop kom til udtryk i de to lærebøger.

Med sin støtte til militærgymnastikken fjernede Nachtegall sig fra de filantropiske dannelsesidealer, som kun ønskede et begrænset omfang af militærøvelser optaget i skolegymnastikken. Men at han hermed placerede sig tæt op af byborgerskabets nationale ideer kan det anvendte kildemateriale fra før 1830 ikke påvise. I hans breve er historiebevidstheden koncentreret omkring såvel fortiden som fremtidsperspektivet først og fremmest for at understrege gymnastikkens sundhedsmæssige værdi for befolkningen. Hans syn på dannelsen af en national identitet vedrørte især Danmarks mulighed for at være et forbillede for andre nationer, ligesom han udtrykte en bevidsthed om en skandinavisk samhørighed. En opdyrkning af nationale fjendebilleder finder vi ikke i hans synspunkter.

Danmark som et foregangsland

Nachtegalls forsøg på at fremstille Danmark som en førende nation på gymnastikområdet blev tydeligere med årene. Da den svenske gymnastiks skaber Pehr Henrik Ling (1776–1839) i 1818 blev rosende omtalt i en dansk avis med en tilføjelse om, at gymnastikken var gået tilbage i Danmark, svarede Nachtegall med en statistisk opgørelse af, hvad der var opnået i Danmark, men

....over for tavlen med bl.a. svømmeøvelser fra Nachtegalls lærebog i gymnastik for almue- og borgerskolerne.

uden at nævne Ling. Først i 1831 fremkom Nachtegall med en skriftlig udtalelse om den svenske gymnastik i anledning af, at Ling havde fået en fire-årig understøttelse til at udarbejde en lærebog i gymnastik. Skønt intet tyder på en personlig forbindelse mellem de to, bemærker Nachtegall, »at Ling har været hans Elev, og hævder Danmarks Forrang paa dette Omraade; ligesom Gymnastikken har udbredt sig fra Danmark til andre Riger, saaledes har den ogsaa herfra direkte forplantet sig først til Norge og derpaa til Sverrig. Endelig fremhæver han, at Danmark allerede 27 Aar tidligere har haft en Lærebog i Gymnastik.«⁴⁹

Da Lings bog var udkommet i 1836, sendte Frederik 6. den til udtalelse hos Nachtegall, der foretog en sønderlemmende kritik af indholdet, som han mente var forældet. Hvorefter han fortsatte: *Det var saaledes udenfor al Tvivl, at saavel den svenske Armes Bajonetfægtningsøvelser som dens gymnastiske Øvelser i Almindelighed ere meget*

*ufuldstændige, ufuldkomne og til Dels uhensigtssvarende, og alt det, som i denne henseende er udrettet i Sverrig, ingenlunde kan sammenlignes med de mange og fortrinlige Foranstaltninger til den gymnastiske Undervisnings og Vaabenøvelsernes Fremme, som ere trufne i Danmark.*⁵⁰

Nachtegall tydeliggjorde således sin personlige ambition om at være den førende gymnastikpædagog i Norden. Og han ønskede i sammenhæng hermed en bevidstgørelse om, at gymnastikken havde været medvirkende til at udvikle en dansk særegenhed i forholdet til nabolandene – en tankegang, som allerede Engelstoft havde gjort til en del af sit idegrundlag – altså til at skabe en dansk national identitet. At kongen havde haft en central rolle i denne proces, gjorde han allerede opmærksom på i sin bog *Gymnastikkens Fremgang i Danmark* fra 1831, stilet til Frederik 6. I forordet skrev han, at hensigten med bogen var *at vise, hvorledes Gymnastikken, og de dermed forbundne Vaabenø-*

*velser, fra en ringe Begyndelse, udviklede og udbredte sig i Danmark ved Deres Majestæts huldrigste Omsorg og kraftige Understøttelse saa betydeligt, at den alt længe har staaet paa et højere Trin hos os, end hos noget andet Folk.*⁵¹

For at understøtte sin påstand om gymnastikkens høje stadi i samtidens Danmark – en påstand, der naturligvis også var beregnet på at opnå kongens yndest – ønskede Nachteggall at danne en historiebevidsthed, der nu nærmest byggede på en nedvurdering af blandt andre Gutsmuths betydning for gymnastikken: *Vel var det almindeligt bekjendt (i slutningen af det 18. århundrede), at Oldtidens meest berømte Nationer dannedes tidligt ved Legemsøvelser, som de satte en udmærket stor Priis paa, og i hvilke de bragte det ikke mindre vidt; man vidste tillige, at vore egne skandinaviske Forfædre uddannede sig især i fysisk Henseende, og at de, ligesom Grækerne og Romerne, vare sunde, virksomme, kraftfulde, modige og fædrelandssindede, saalænge deres Opdragelse fik en, de legemlige Kræfter udviklende Retning, ... Der skete enten aldeles Intet for Ungdommens gymnastiske Dannelse, eller den ansaaes med Ligegyldighed, ja gjordes vel endog farlig og latterlig; ... Det var og kun Lidet, hvad Vieth og Gutsmuths – de første i Tydskland og Europa, som begyndte at arbejde for Gymnastikken – formaaede at udrette, og det sildigere tyske Turnvæsen ophørte med den politiske Grund, som fremkaldte det.*⁵² Under Frederik 6. blev Danmark det første Rige i Verden, hvis samtlige Sønner, paa hans vise og velgjørende Bud, skulde nyde en almindelig methodisk Undervisning i gymnastiske Øvelser.⁵³

I de nævnte, senere skrifter af Nachteggall finder vi nærmest en omdefinering af filantropernes ofte anvendte begreb *fædrelandskærlighed*, idet han tilførte begrebet en historisk dimension, hvori folket tildeltes en rolle. Hensigten

med hans »produktion« af historiebevidsthed byggede på forestillingen om et sundt folk i en sund nation. Hermed gjorde han, som det var sket i andre europæiske lande, gymnastikken ikke blot til et militært, men ligesom de filantropiske pædagoger til et sundhedspolitisk anliggende. Og det indebar, at kroppen i takt med videnskabelige henvisninger måtte betragtes som en maskine kendetegnet ved begreber som pædagogisk tilpasning, fysisk styrke, hygiejne etc., hvorfor den i fremskridtets navn ligesom samfundet skulle gøres bedre. Men Nachteggall var ikke i tvivl om, at kongen i oplysningstidens ånd havde været den bærende kraft i udviklingen af gymnastikken og også fremover skulle være det samlende midtpunkt. Selv om han ikke blev en egentlig agitator for de nationale ideer, falder hans revision af den filantropiske gymnastik i militaristisk retning godt i tråd med 1830'ernes tiltagende nationale tanker. Dette skifte på det kropskulturelle plan må tillige ses i sammenhæng med nationalromantikken, der efterhånden havde skubbet oplysningstidens tanker om frihed, menneskerettigheder, kosmopolitisme, naturromantik etc. i baggrunden.

Nachteggalls tanker har næppe haft mulighed for at vinde genklang i andre kredse end blandt det højere byborger-skab, i akademikerkredse og blandt statsembedsmænd. For dannelsen af en national identitet var foreløbig begrænset til disse kredse. Hans indflydelse på gymnastikken dalede imidlertid ved kongens død i 1839. Måske fordi han først og fremmest var »organisator, pædagog og formidler af andres synspunkter i højere grad end en original begavelse der brød nye veje inden for gymnastikken.«⁵⁴ Måske fordi han befandt sig i spændingsfeltet mellem de dannelsesmæssige strømninger, hvor det kunne være vanskeligt tydeligt at markere sig til fordel for en bestemt retning.

Eller måske fordi militærgymnastikken rent faktisk ikke blev nogen succes i den målgruppe, den var tiltænkt.

Bøndernes modstand mod militærgymnastikken

Betingelserne for Nachtegalls gymnastikpædagogiske virksomhed var på den ene side, at den danske statsmagt med Frederik 6. i spidsen under indtryk af krigene i Europa havde set gymnastikkens muligheder som fysisk træning af bønderne med henblik på landets forsvar. På den anden side havde bønderne ikke i sinde at opgive deres egen kropskultur (landsbylege), der som en del af deres sociale og religiøse liv havde fundet sted i århundreder. Denne legekultur, der først blev svækket i takt med økonomiske og sociale samfundsforandringer, skilte sig tillige ud i forhold til den første »grønne bølge«. For opholdet i naturen var en del af bøndernes bundethed – et produktionssted og ikke, som de filantropiske gymnastikpædagoger havde udtrykt det, et symbol på frihed. Hertil kom bøndernes had til militærtjeneste.

Allerede i 1811, da Den store Skolekommission forespurgte de ti amtsskoleledere om deres syn på indførelse af skolegymnastik, gjorde Præstø Amtsskoleledelse opmærksom på modstanden blandt bønderne. Og Odense Amtsskoleledelse ønskede, at gymnastikken skulle bygge på dele af bøndernes legekultur. Men *Exercitise eller Soldaterøvelser have vi med modneste Overlæg ganske forbigaaet som upassende i nærværende Tidspunct. Forberedelsen til Soldat og Synet af Trægevæhrerne vilde nu vække menige Mandes Uvillie og altsaa ikkuns kunne paatrænges Børnene med Ulyst. Det er langt fra ei vor Mening at menig Mand her enten savned Mod eller Troskab imod Kongen og Fædrenelandet.*⁵⁵

Modstanden blev også beskrevet af Kancelliet i en betænkning til Frederik 6. den 21. juni 1816. Heri henviste det til »Nytten af Gymnastik og Svømning, bl.a. for den militære Uddannelse, og haabede, at naar Lærerkrafterne efterhaanden gjorde det muligt at drive Gymnastik i alle Skoler, vilde der kendes en betydelig Forskel paa Almuens Børn i Fortid og Fremtid. Kancelliet var overbevist om, at *de dorske og klodsede Bønderkarle* ved Gymnastikkens Hjælp vilde blive *ganske andre Væsener.*«⁵⁶ Statsmagten var af den opfattelse, at de militære færdigheder skulle grundlægges i almueskolen, så de senere kunne udvikles i rekrutskolen. Men bondestanden, der indtil 1848 var ene om at blive indkaldt til militærtjeneste, fortsatte (som idrætsforskeren Ove Korsgaard udførlig har beskrevet det)⁵⁷ sin modstand imod skolegymnastikken gennem det meste af det 19. århundrede. Det viste sig bl.a., da et forslag om at afskaffe den i almueskolen blev vedtaget i Folketinget i 1858 med 50 stemmer for og 19 imod, men standset i Landstinget, hvor godsejere, officerer og embedsmænd havde flertallet. I deres argumenter for at bevare gymnastikken henviste de til dens betydning for bøndernes sundhed og for den stående hær. Selv om der med udgangspunkt i de tiltagende nationale strømninger skete en yderligere militarisering af gymnastikken, opgav bønderne ikke deres modstand. Resultatet blev, at skolegymnastikken på landet resten af århundredet forblev på et lavt niveau og således næppe bidrog til en positiv national selvforståelse hos bønderne.

Nachtegall mellem filantropisme og nationalbevidsthed

Det er i undersøgelsen forsøgt at indkredse den nationale identitet i tilblivelsen og udformningen af Nachtegalls

militære skolegymnastik. Det har skabt den hovedopfattelse, at Nachtegall fremstår med et rent teknisk og rationalistisk syn på gymnastikken uden en udsmykning med litterære og filosofiske begreber. I takt med det idehistoriske skift fra oplysningstiden til nationalromantik præget af ideer som patriotisme, orden, pligt og tapperhed bevægede han sig fra filantropismen i retning af en national bevidsthed. Dette var tillige i overensstemmelse med, at det politiske magtapparat og overklassen i første halvdel af 1800-tallet i stigende grad kom til at bestå af personer, der var født i Danmark. I lighed med Engelstofts ideale forestilling anså Nachtegall i sin senere virksomhed Danmark som verdens førende gymnastiknation, der herigennem udtrykte en anderledeshed i forhold til andre nationer og skulle være et forbillede for disse. Modsat Ludvig Reventlows kosmopolitisme placerede han sig således tæt på nationalromantikken, der blev en fortæller for de nationale forskelle og yndede mystiske forestillinger om nationens fortid. Men ligesom Engelstoft gav han også plads for en skandinavisk samhørighedsfølelse. Når patriotismen var indbegrebet af kærlighed til kongen og fædreland, og når gymnastikken skulle tjene befolkningens sundhed, var der overensstemmelse mellem Nachtegalls og Ludvig Reventlows synspunkter. Men når indholdet i de nye nationale tanker – som under Tyskerfejden – var rettet imod den tysksprogede, kosmopolitiske overklasse, der i 1784 havde fældet Guldbergs styre med dets borgerlige og dansk-nationale politik, måtte blandt andre Ludvig Reventlow og hans bror Chr. D. Reventlow på grund af deres tilknytning til denne overklasse føle deres egen og deres gruppes position truet. Samme politiske ledelse havde selv bidraget til gode vækstbetingelser for den spirende danske nationalfølelse ved at udvise en ligeegyldighed og foragt over for danske bor-

gerlige og over for dansk sprog og kultur.

Om skolegymnastikken rent faktisk havde mulighed for at udvikle en national identitet hos den målgruppe, den var tiltænkt, er vanskeligt at besvare entydigt. Dels på grund af den komplicerede, vekselvirkende kommunikation mellem eleverne og skolens gymnastikpædagoger, der måtte konkurrere med holdningsskabende faktorer uden for skolen. Dels på grund af andre samfundsmæssige betingelser, hvoraf landbosamfundets hastige forandring som den vigtigste måtte medføre mentalitetsforandringer hos landbobefolkningen. Og det har også haft betydning, at der var forskel på den opdragelse, borgerskabets børn og bondens børn fik.

Det er utvivlsomt, at militærgymnastikken var tiltænkt en rolle i den nationale opdragelse, men vi ved også, at Frederik 6. ikke bragte de nye nationale tanker ind med den landsdækkende skolelov i 1814. Det var først med reglementet for skolelærerseminarierne i 1818, at den nationale selvfølelse skulle formidles. Spørgsmålet om militærgymnastikkens mulighed for at bidrage til en national identitet vedrører også spørgsmålet om, hvor langt de nye nationale tanker var nået ud i det danske samfund. Ole Feldbæk mener, at den nationale selvforståelse ved 1700-tallets slutning var begrænset til borgerskabets øverste og mellemste lag i hovedstaden og i de større provinsbyer. For landbosamfundets vedkommende nåede den kun godsejere, præster, embedsmænd og højere godsfunktionærer.⁵⁸ Derimod stod det anderledes til med almuens nationale selvforståelse.

Sognepræst Børge Henrik Knap udtalte således så sent som i 1832, at almuens *Nationalitet indskrænker sig for det meste til en vis Egn eller i det Høieste til en Provinds; hvorledes det staaer til i den øvrige Deel af Riget, bekymrer Almuesmanden sig i Almindelighed meget lidt om*. Et fjendtligt angreb på en nabo-

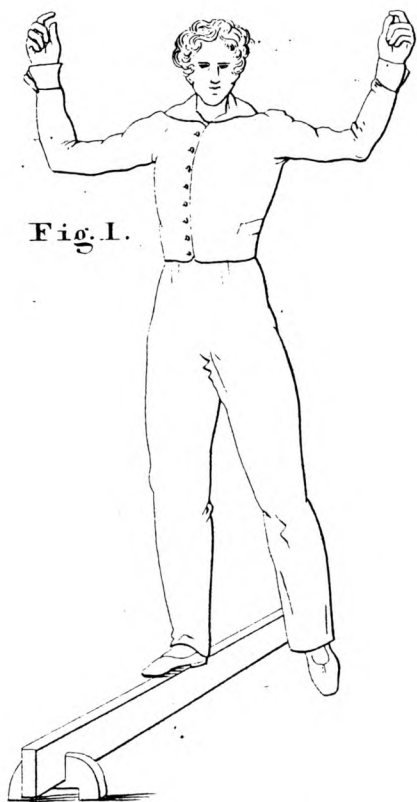

Fig. I.

Fra Nachtgalls lærebog for almue- og borger-skolerne.

provins kunne måske vække *Almuesmanden* af hans dvale. *Iøvrigt veed han nok, hvad hans Konge hedder, og at han er en god og retfærdig Mand, og han indslutter gerne Ønskerne for hans Vel i sine christelige Bønner, især da Guds Ord lærer ham, at frygte Gud og ære Kongen. Men Patriot eller fædrelandsk-sindet Borger kan man dog ikke efter denne Beskrivelse kalde ham.*⁵⁹ Denne opfattelse suppleres ganske godt ved et foredrag, som professor ved Københavns Universitet A.G. Sommer i 1846 holdt i Det skandinaviske Selskab. Han lovpriste oldtidens tapre nationer for deres gymnastikvirksomhed og tog fat på en række mangler, som nu stod i vejen for den gymnastiske dannelse i Danmark. Han mente bl.a., at man burde styrke militærøvelserne i skole-

gymnastikken samt genopvække tanken om folkelege gennem gymnastiske lege. *Sikkert kunde der ad denne Vej virkes gavnligt paa den danske Almue-, især Bondeungdom, der neppe ialmindelighed kan siges at udmærke sig ved nogen særdeles Gemytsbevægelighed eller Legemsfærdighed.*⁶⁰ Og han sluttede sit foredrag med ordene: *Det gøres vel nødvendigt i vort elskede Fødeland intet Middel at forsømme, som kan tiene til Nationalaandens Vækkelse og til at give den Holdning og Styrke. Lader os blandt andre Midler dertil ogsaa benytte Gymnastikken, lader os, hver i sin Kreds, hver med det Pund, som af Forsynet er skænket ham, arbeide til det store Formaal, at der om vort kiære Danmark medrette maa kunne udsiges: En sund Nationalsjæl i et sundt Nationallegeme!*⁶¹ Denne omdefinering af oplysningstidens sundhedspolitiske målsætning om en sund sjæl i et sundt legeme har ikke haft mulighed for at vinde gehør i landbobefolkningen. En vurdering af skolegymnastikkens betydning i dannelsen af en national identitet i første halvdel af 1800-tallet giver nærmest det resultat: Den filantropiske gymnastik, som Ludvig Reventlow var en eksponent for, led skibbrud hos statsmagtens beslutningstagere. Nachtgalls nationalt orienterede militærgymnastik, der tog sit udgangspunkt i de filantropiske gymnastikprincipper og var tænkt som mere end et nationalt symbol, vandt genklang i Den store Skolekommission. Men den blev meget bestemt afvist af den landbefolkning, der skulle udøve soldatertjeneste, og den har således næppe her bidraget til en positiv indstilling til de nye, nationale tanker.

Noter

1. J.C.F. Gutschmuths: *Gymnastik für die Jugend*, Schnepfenthal 1793.

2. Henning Eichberg og Ejgil Jespersen: *De grønne bølger*, 1986.
3. Joakim Larsen: *Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse. Aktmæssigt fremstillet*, 1914, s. 421.
4. E.O.A. Hedegaard: *Frederik den Sjette og »De Røde Fjer«* 1–2, 1975, bd. 1, s. 104 og 134; bd. 2, s. 352.
5. E.O.A. Hedegaard: *Krigen på Sjælland 1807*, 1970.
6. Gunner Lind: Hær og uddannelse i Danmark-Norge i det 18. århundrede, *Uddannelseshistorie* 1990, s. 33.
7. Sst. s. 33.
8. Niels Kayser Nielsen: Kroppens tabte referencer – et kropshistorisk forløb. *Krop, bevægelse og identitet*, *Den jyske Historiker* 53, 1990, s. 67.
9. Joakim Larsen: Gymnastikundervisningens Indførelse i vore Folkeskoler for 100 Aar siden, *Gymnastisk Selskabs Aarsskrift 1913–14*, 1914, s. 18.
10. Sst. s. 27.
11. Ole Feldbæk: Skole og identitet 1789–1848, *Dansk Identitetshistorie* 2, 1991, s. 268.
12. Joakim Larsen: *Bidrag til den danske Skolehistorie 2, 1784–1818*, 1984, s. 199.
13. Sst. s. 29.
14. J.C.F. Rist: *Anviisning for Skolemestere i de lavere Skoler til deres Embeds rette Førelse*, Oversat, efter befaling af den Kongelige Kommission for det almindelige Skolevæsen i Danmark, 1794, s. 361.
15. Frederik Plum: *Haandbog for Lærere og Opsynsmænd ved Borger- og Almue-Skolerne*, 1802, s. 43.
16. Jens Kroglund: *J.C.F. GutsMuths og hans samtid*, 1982, s. 13.
17. Peter Villaume: Om Legemets Dannelse med Hensyn til Menneskets Fuldkommenhed og Lyksalighed, eller om den physiske Opdragelse i Særdeleshed, *Revisions-Værk, det hele Skole- og Opdragelses-Væsen angaaende*, red. Joachim Campe, 8, 1794, s. 167.
18. Henning Eichberg: *Peter Villaume (1746–1825). Kropskultur, revolution, religion – en historisk biografi i kultursociologisk belysning*. Upubliceret forskningsprojekt med litteraturhenvisninger på dansk, tysk og fransk, 1988 (manuskript i forfatterens besiddelse).
19. Som dokumentation for Ludvig Reventlows gymnastikpædagogiske aktiviteter henvises til: Chr. B. Reventlow: Breve fra Sophie Reventlow, *En Dansk Statsmands Hjem Omkring Aar 1800* 1, 1774–1800, 1902, s. 114; Schirack: Ein Schreiben aus Odense, in *Fühnen, Politisches Journal* 26. august 1789, sp. 1019; Larsen: Gymnastikundervisningens Indførelse (se note 9), s. 5; Ludvig Reventlow: *Pædagogiske Afhandlinger, Vor Ungdom*, udg. Joakim Larsen, 1900, s. 62 og s. 92; K.A. Knudsen: *Træk af Gymnastikkens Historie gennem 100 Aar*, 1929, s. 1.
20. Reventlow: *Pædagogiske Afhandlinger* (se note 19), s. 27.
21. Sst. s. 24.
22. Sst. s. 52.
23. Sst. s. 82.
24. Larsen: *Skoleloven af 1814* (se note 3), s. 58.
25. Niels Finn Christiansen: Frø af ugræs: Danmark og Tyskland i det 19. århundrede. *Fjendebilleder & Fremmedhad. FN-forbundet* 1988, s. 163.
26. Larsen: Gymnastikundervisningens Indførelse (se note 9), s. 12.
27. Laurits Engelstoft: *Tanker om Nationalopdragelsen betragtet som det virksomste Middel til at fremme Almenaand og Fædrelandskiærlighed*, 1808, specielt *Anden Hovedafdeling. Om Fædrelandskiærligheds Befordring ved Hielp af den physiske og militære Opdragelse*, s. 148–204.
28. Sst. s. 168–169.
29. Sst. s. 180.
30. Sst. s. 182–183.
31. Laurits Engelstoft: *Om den Priis, Oldtidens Skandinaver satte paa Legemsovelser, mest med hensyn til Nationalopdragelsen*, 1801.
32. Sst. s. 26.
33. Sst. s. 30.
34. Sst. s. 31.
35. Claus Bjørn (Johs. Steenstrup) i *Dansk biografisk Leksikon*³ 4, 1980, s. 196.
36. Ole Feldbæk: Kærlighed til fædrelandet. 1700-tallets nationale selvforståelse, *Fortid og Nutid* 1984, s. 283.
37. Joakim Larsen i *Dansk biografisk Leksikon*¹ 12, 1898, s. 124.
38. Joakim Larsen: Gymnastikundervisningen i Danmark paa Nachtegalls Tid, *Vor Ungdom* 1895, s. 503–504.
39. V.V.F. Nachtegall og P.H. Mønster: *Indbydelse til Forelæsninger over Gymnastikkens Methodik og Historie*, 1802, s. 7.
40. Sst. s. 8.
41. Larsen: Gymnastikundervisningen (se note 38), s. 482–483.
42. Sst. s. 483.
43. Sst. s. 485.
44. Sst. s. 478.
45. Sst. s. 478–479.
46. Sst. s. 479.
47. Hedegaard: *Frederik Den Sjette* (se note 4) 1, s. 141.
48. Vivat V. F. Nachtegall: *Lærebog i Gymnastik for Almue- og Borger-Skolerne i*

- Danmark, 1828; F. Nachtegall: *Lærebog i Gymnastik, til Brug for de lærde Skoler i Danmark*, 1834.
49. Larsen: Gymnastikundervisningen (se note 38), s. 509–510.
50. Sst. s. 510.
51. F. Nachtegall: *Gymnastikkens Fremgang i Danmark, fra dens første Indførelse i Aaret 1799 indtil Udgangen af Aaret 1830*, 1831 (genoptryk 1976).
52. Sst. s. 1.
53. Sst. s. 2.
54. Hans Chr. Bjerg i *Dansk Biografisk Leksikon*³ 10, 1982, s. 306.
55. Larsen: Gymnastikundervisningens Indførelse (se note 9), s. 22.
56. Larsen: Gymnastikundervisningen (se note 38), s. 492.
57. Ove Korsgaard: *Kampen om kroppen*, 1982; samme: *Krop og kultur*, 1986.
58. Feldbæk: Kærlighed til fædrelandet (se note 36).
59. Børge Henrik Knap: *Om den danske Landalmues Opdragelse til Nationalitet, med Hensyn til Provindsialstænder*, 1832, s. 4–5.
60. A.G. Sommer: *Gymnastikken som Nationalopdragelsesmiddel*, 1846, s. 21.
61. Sst. s. 23.